

LUURAMISI VAADELDES...

Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Koostanud Tiit Noormets. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 1999.

Kes ei tunneks nimetusi *CIA, SIS, Deuxieme, Nachrichtendienst, Mossad, GRU...* Kui mitte muidu, siis ilukirjanduslike fiktsoonide vahendusel. Spiooniromaanid on ikka ja jälle pakkunud autori mõttelennu peadpööritavaid uperpalle jälgivale lugejale närvikõditavat põnevust ning taganud autorile suure honorari. Enamasti on taoliste teoste põhiskeem primitiivsuse lihtsustatud: "meie" kangelaslikud, leidlikud, osavad luurajad saavad kõigile raskustele vaatamata võitu "nende" alutest, julmadest, saagiahnetest, aga õnneks ka rumalatest spioonidest. Õiglus võidutseb ja lugejal on kirjanikust hea meel.

Tegelikkus on jutumeistrite klantspaberlikust maailmast erinev, kuid õnneks pole lugejail suuremat aimu spiooni elukutse telgitagustest ega suurte luureorganisatsioonide töövõtetest ja tegevusvaldkondadest. Veelgi vähem teatakse väikeriikide luureteenistustest, ehkki senini pole ükski riik spiooniasjandusest läbi saanud.

Tavakodanik ei tea ju tänapäevalgi tegutsevast Eesti luurest midagi enam, kui aeg-ajalt tekkiavad "meediamullid" pakuvad, ning tõenäoliselt see peabki nii olema. Seda kurvastavam on, et ei teatavata ka Eesti luureteenistuste ajalugu. Vastavaid uurimusi senini lihtsalt ei eksisteerinud.

Nüüd on esimene samm teadmatuseloori lõhkumiseks astutud. Lugejate kätte on jõudnud Eesti Rahvusrhiivi Riigiarhiivi osakonna, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse ja Nõukogude Aja Uurimise Keskuse (S-Keskus) ühisprojekti raames valminud artiklite ja dokumentide kogumik "Luuramisi". Raamatu koostaja on Rahvusrhiivi nõunik Tiit Noormets, toimetaja S-Keskuse juhatause liige Enn Tarvel. Tunnustavalt tuleb märkida veel idee käivitajat Jaak Valget, kelle väljamõeldud on ka kogumiku mitmeti tõlgendatav pealkiri.

Koostaja on omalt poolt seadnud raamatule üsna ulatuslikud eesmärgid, lisaks ajalooteaduslikele ka praktilised. Raske öelda, kas hakatakse kogumiku materjale kasutama Eesti tulevaste luurajate koolitamisel õppevahendina või kas suvatseb keegi selle alusel tundma õppida "iseseisva riigi hävitamiseks suunatud "salajase sõja" vahendeid

ja meetodeid", kuid pole vähimatki kahtlust, et raamat on oluline nii ajaloolastele kui ka ajaloo-huvilistele, aidates mõista mitmeid ajaloo keerdkäike. Lisaks võib raamatut julgesti soovitada kõigile põnevate intriigide austajatele.

Kogumik sisaldab seitset artiklit tuntud Eesti ajaloolastelt. Artiklite temaatika on laialdane, hõlmates Eesti Vabariigi Kaitsepolitsei ja Sõjavägede Staabi II osakonna luure- ja vastuluurealast tegevust, samuti Nõukogude Liidu mitmesuguste luure- ja julgeolekuinstitutsioonide tegemisi Eestis nii kahe maailmasõja vahelisel kui ka okupatsiooni perioodil. Kohati ulatuvad käsitledud kaugele üle Eesti piiride, puudutades näiteks GPU üle-euroopalist luuremängu koodnimega "Trust" 1920. aastatel ja KGB tegevust Balti pagulaste hulgas Lääne-Euroopas 1980. aastatel. Artiklite ajalised raamid ulatuvadki 20. sajandi algusest kuni Eesti taasiseseisvumiseni, haarates seega suuremat osa 20. sajandist.

Kirjutiste kronoloogilise järjestatuse tõttu on kogumiku avaartiklik **Hannes Walteri** "Salaluure Eesti Vabariigi sünnihetkel". Kronoloogilise järjestatuse põhimõtet vaidlustamata tuleb tõdeda, et raamat tervikuna võitnuks, kui esimeseks kirjutiseks oleks valitud mõni teine uurimus. Kahjuks tuleb tõdeda, et hea sulejooksuga kirjamehe seekordne artikkel kuulub käesoleva kogumiku nõrgemate kilda.

Probleeme tekitab juba pealkiri, mis jätab selgusetuks, kas käsitletakse Eesti või mõne välisriigi salaluure. Hoopis halb on aga asjaolu, et sama küsimus jääb vaevama ka pärast artikli läbilugemist. Walter vaatleb tsaari Venemaa sõjaväeluure kujunemist 20. sajandi algul, NVenemaa luurealaste institutsioonide sündi ning Eesti luure "embrüonaalset" staadiumi. Olnuks ehk otstarbekam piirdudagi viimasega, sest kui autor tahtis anda mingit laiemat tausta Eesti luure sünnile, siis tulnuks vähemalt põgusaltki puudutada lisaks Venemaale ka teiste suurriikide spiooniasjandust.

Sügavat hämmastust tekitab autori poolt kasutatud kirjanduse valik: 1923. aastal avaldatud V. Zeitlini uurimus ja 1946. aastal üllitatud dokumentide kogumik. Kuidagi ei suuda uskuda, et Vene ja Nõukogude luure ajaloo kohta ei leidu värskemaid käsitusi (praegu piirdub autor vaid ühele 1998. aasta artiklile osundamisega).

Veel üks ebameeldiv üllatus tabab lugejat, kes süveneb Eesti luure tekkeloosse ning avastab kohkumusega, et on sisuliselt sama teksti varemgi lugenud (vt *Hannes Walter, Rahvusväeosades ja Vabadussõjas. – Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist. Koostaja Mati Õun. Tallinn, Tammiskilp, 1999*). Arvuti on muidugi igale kirjutavale inime-

sele oivaline abivahend, võimaldades kord juba sisestatud teksti lihtsasti ja kiiresti kosmeetiliselt kohendada, kuid ometi maksaks selle võimaluse kasutamisel olla ettevaatlik.

Suurematele sisulistele puudujäädidele lisandub hulk väiksemaid, kõnelemata mitme esitatud seisukoha küsitavusest. Siinkohal võiks piirduda vaid üksikute küsimuste markeerimisega. Kas tõesti tekkis Vene sõjaväeluure alles 20. sajandi alguses? Kas Eduard Alveri ja Oskar Mamersi retk Saaremaale veebruaris 1918 oli poliitiline või luurealane? Kuidas seondub luurega Eesti Leegioni loomise katse Arhangelskis? Suudab autor ikka tõestada, et nii Saaremaa mäss kui ka vahejuhtum Tartu tagavarapataljonis olid enamliku kihutustöö vilid? Loetelu saaks jätkata...

Kogumiku järgmine artikkel – **Tiit Noormetsa** "Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920–1940" – väärib seevastu üksnes kiidusõnu. Autor käsitleb asjatundlikult nii sõjaväeluure organisatsioonilist kujunemist ja muutumist kui ka tegevust vastuluure ja välisluure osas, lisaks annab ülevaate raadioluure korraldamisest ja luurealasest koostööst välisriikidega. Tegemist on põhjaliku ja igati arvestataval tasemel kirjutatud uurimusega, eriti pidades silmas olemasoleva allikmaterjali lünklikkust. Tuleb avaldada tunnustust Noormetsa visadusele, kes on suutnud sõjaväedokumentide mitte just hiilgavalt korrasstatud säilikutest leida oma tööks vajalikku. Kindlasti oleks aastatepikkuse säilike lappamise tulemusena võimalik sellest lasust välja kaevata veel mitmeid sõjaväeluure puudutavaid huvipakkuvaid dokumente, ent pole sugugi kindel, et need lisaksid Noormetsa tööle mingeid põhimõttelisi uudusi. Iseasi on muidugi välisarhiivide läbitöötamine, mis eeldatavasti võiksid sisaldada samuti ühteist huvitavat ja vajalikku Eesti luureajaloo tundmaõppimiseks, kuid see veelgi mahukam ülesanne peab ilmselt jääma ootama uue samalaadse kogumiku ilmunist.

Eero Medijainen käsitleb oma artiklis Eestit 1920. aastatel tõsiselt vapustanud poliitilist suurskandaali – nn birgiaadi, mille taga oli GPU ulatuslik operatsioon "Trust". Nii birgiaadist kui "Trustist" on kirjutatud rohkesti, kuid skandaali tagamaad on sedavõrd segased, peategelased kompliteeritud, intriig põnev, et nähtavasti ei ammendu teema veel niipea. Erinevalt varasematest käsitlustest on autor sedapuhku jättnud poliitik Ado Birgi tagaplaanile ning keskendunud hoopis salapärasele isikule – Roman Birgile.

Juba artikli alapealkirjad – Kas Eesti luuret juhitsid GPU kaastöölised?, Kas Eesti müüs maha Inglise superspiooni?, Kas Oppertut reetis GPU? –

tekitavad huvi ning sunnivad lugemisega kiirustama, et leida neile ülimalt intrigeerivatele küsimustele ometi kord ammendav vastus. Siinkohal tabab aga lugejat (healoomuline) pettumus, sest Medijainen arutleb küll põnevalt mitmete erinevate võimaluste tõenäosuse üle, kuid jätab enamiku küsimustest õhku rippuma, võimaldades tulevastel uurijatel teema juurde tagasi pöörduda. Ilmselt ongi üheste vastuste andmine mõeldamatu. Siiski näib artikli autor kalduvat arvamusel, et GPU suutis operatsiooni käigus Eesti luure üle mängida. Väga võimalik, et see nii oligi, kuid veendumaks, et seegi seisukoht ei pruugi vettpidavaks osutuda, tuleks pöörduda tagasi T. Noormetsa artikli juurde, milles kinnitatakse vastupidist: "Eesti sõjaväeluure järgis ühte luuretegevuse põhireeglit – iga informatsiooni peab kinnitama vähemalt kaks teineteisest sõltumatut allikat; mis omakorda tõestab Nõukogude vastuluure ja mõningate tänapäeva ajaloolaste väidete alusetust selle kohta, nagu oleks Eesti luure 1924–1927 sõltunud täielikult operatsiooni "Trust" käigus neile ette söödetud nõukogude desinformatsioonist."

Pisiorimise korras tahaks vaidlustada Roman Birgile antud hinnangu "andekas professionaalne sõjamees". Kas pole siin autor sattunud mitte ülemäärasesse vaimustusse oma uurimisobjektist, sest olgu andekusega luuresfääris kuidas tahes, aga meest, kelle sõjaline ettevalmistus piirdus maailmasõja-aegsete lipnikekursustega, ei tihkaks küll kuidagi professionaalseks sõjaväelaseks nimetada.

Artikli "Luurajad – poliitvangid?" puhul tuleb taas kahetsusega nentida, et see kuulub kogumiku nõrgemate hulka. **Olaf Kuuli** püüab välja selgitada Nõukogude luure tegevus- ja värbamismeetodeid, värvatud agentide koosseisu ning Moskvat huvitanud objekte Eestis, tehes seda 1940. aastal Eesti vanglatest vabanenud salakuulajate näite varal. Just selles peitubki uurimuse nõrkus, sest autori kasutatud materjalid iseenesest on kahtlemata huvitavad, ent üldistuste tegemine paarikümne sõjaringkonnakohtu toimiku põhjal on äärmiselt raske ning niisuguste järelduste usaldusväärsus kaheldav.

Juba esimene artikli lõpus sõnastatud järeldus – "1930. aastail kasvas NSV Liidu luureorganite huvi Eesti Vabariigi sõjaliste objektide vastu." – tekitab kahtlusi. Mitte, et see poleks võinud nii olla (vastupidi, tõenäoliselt oligi), vaid seetõttu, et järeldus ei tulene artiklis kirjutatust. Kõnelemaks millegi suurenemisest–vähenemisest, tuleks seda "midagi" millegi muuga võrrelda, kuid seda pole autor teinud.

Kindlasti tulnuks uurimusele kasuks, kui autor oleks käsitlenud ajaliselt pikemat perioodi, püüd-

nud leida võrdlusmaterjale teiste (naaber)riikidega ning andnuks taustmaterjalina põgusa ülevaate Nõukogude luure tegevusvõtetest ja huviobjektidest üldse. Koguni mitmed käesoleva kogumiku lõpuosas publitseeritud dokumendid pakkunuks huvitavat võrdlusmaterjali ja aidanuks kaasa artikli väärtuse suurendamisele. Praegu jääb paratamatult ebameeldiv (loodetavasti ebaõige) mulje, nagu olnuks kirjutises kasutatud dokumendid juhuslikult autoril käepärast ning seetõttu tellitud lugu lihtne paberile panna.

Märksa kõrgemast kategooriast on **Erich Kaupi** artikkel vägagi sobiva pealkirjaga "Läbi kadalipu". Autor jätkab selles oma varem alustatud uurimust Teise maailmasõja järgselt Eestis paiknenud sõjavangilaagrite ajaloo selgitamisel, keskendudes sedapuhku Nõukogude vastuluure tegevusele laagrites. Kaup annab asjaliku ja usaldusväärse ülevaate laagrite operatiivosakondade struktuurist ning peamistest ülesannetest. Viimased olid õige laialdased, ulatudes laagrisisese agentuuri värbamisest vangide seast ja kompromiteerivate materjalide kogumisest ühe või teise kinnipeetava kohta kuni Moskva-meelse "ustava kaadri" koolitamiseni Saksaamaa jaoks antifašistliku agit-prop töö käigus ja vangide põhjaliku "filtreerimiseni" enne kodumaale saatmist.

Kuigi käsitletu on suhteliselt piiratud nii ajaliselt, hõlmates aastaid 1945–50, kui ka mahuliselt, haarates vangide kontingenti, mille suuruseks autor hindab kuni 180 000 meest, on artiklil märksa olulisem tähendus. Uurimus annab hea ettekujutuse sellest, kuidas Nõukogude julgeolekuorganid üldse vangilaagrites tegutsesid. Töenäoliselt võib saksa sõjavangidele enne kodumaale pääsemist osaks saanud kontrollimisi, uusi kontrollimisi, jätkuvald kontrollimisi, ülekontrollimisi, taasalusstatud kontrollimisi... võrrelda neile eestlastele korraldatud kadalipuga, kes pärast sõja lõppu repatriantidena Eestisse tagasi pöördusid ja spetsiaalsed filtratsioonilaagrid läbima pidid.

Kogumiku kõige mahukama artikli "Hävitused" autoriks on **Peeter Väljas**. Tema kirjutise puhul võiks taas esitada retoorilise küsimuse: kes ei oleks lugenud professionaalsetest palgamõrtsukatest, kes selle ilma rikaste ja vägevate huvides koristavad ära neile, olgu siis poliitilistel, majanduslikel või ka puhtisiklikel motiividel sobimatud isikud. Kuid teadusamine, et samasugused palgalised salamõrtsukad on vaid poolsada aastat tagasi tegutsenud ulatuslikult ka Eestis, mõjub siiski vapustavalt. Nõukogude julgeolekuasutuste poolt kasutatud tapjatest on küll varemgi siin-seal juttu tehtud, kuid sedavõrd põhjalikku uurimust julgeoleku enda arhiiviainest kasutades pole seni koostatud.

Muidugi ilmneb taas erinevus juturaamatute superkangelaste ja realselt tegutsenud inimeste vahel. Nõukogude julgeolek ei kasutanud salamõrvu mitte võimsate, kavalate ja eluohtlike vastaste hävitamiseks, vaid Eesti metsades varjuvate rahvuslike partisanide külmavereliseks tapmiseks, püüdes nii vältida suuremaid relvakokkupõrkeid. Julgeolek ei värvanud eritreenuku läbinud silmapaistvate vaimsete ja füüsiliste võimetega mehinai, vaid täiesti tavalisi inimesi, pahatihti nendesamade metsavendade endisi kaaslasi, kelle kohta omati piisavalt "komprat", et sundida neid käsku täitma. Tapmiseks ei kasutatud mitte üleloomulikult kurikavalaid kombinatsioone ega ulmevaldkonda kuuluvaid teaduslik-tehnilisi trikke, vaid lihtlabast püstolit või kirvest. Salamõrvareid ei tasustatud miljoniliste dollaripakkidega, vaid neist said pärast "ülesande" täitmist taas kõige tavalisemad inimesed meie endi keskel. Seda muidugi juhul, kui nad moraalsele ülepingele vastu pidasid ega lõpetanud suitsiidiga. Ühesõnaga – tegelikkus osutub madalaks, väiklaseks ja võikaks ning artiklit lugedes tekib kõigepealt küsimus, kas tõesti olid taolised asjad võimalikud. Paraku ei jäta autori poolt hoolikalt dokumenteeritud tõsiasjad ja julgeolekutoimikutest refereeritud–tsiteeritud lõigud kahtlust kirjeldatu tõele vastavuses. Järgmisena tekib soov loetu võimalikult kiiresti unustada ja uskuda edaspidigi, et elu on alati olnud ilus. Kuid ka see soov tõenäoliselt ei täitu – selleks on Peeter Väljase kirjeldused liialt elavad ja meeldejäetavad. Siinkohal tulekski eriliselt esile tõsta autori keelekasutust. Kui ajaloolaste kirjatööd kipuvad sagedasti olema kuivad ja kiretud ning nõuavad tõsist tööd, et end nendest "läbi närida", siis Väljase stiil on tõeliselt hea, võimaldades lugeda mitte ainult põnevusega, vaid lausa mõnuga – seda muidugi ainult kuni võigaste üksikasjade esitamiseni julgeoleku kroonulikus kantseliid.

Kogumiku viimane artikkel pärineb **Indrek Jürjo** sulest ning käsitleb KGB suhteid kodu- ja välisbaltlaste teadusringkondadega, jätkates see-ga autori varasemat monograafilist uurimust (vt *Indrek Jürjo, Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, Umara, 1996*). Sedapuhku on tähelepanu keskmes teaduslik-tehniline välisluure ning KGB operatiivtegevus pagulaste teadusorganisatsioonide – AABS ja Balti Instituut – ümber ja sees. Pike-malt on kirjeldatud KGB jahmerdamist (paremat sõna ei raatsi selle tegevuse iseloomustamiseks kasutada) ümber Kieli ülikooli juuraprofessori Dietrich Loeberi. Lisaks Eesti arhiiviainesele on Jürjo kasutanud rohkesti Leedu ja osalt ka Läti arhiivides leiduvat, kuna sealne KGB dokumentat-

sioon on vähemasti mõnes osas märksa täielikum Eesti omast.

Uurimus on põhjalik, sisukas ja huviga loetav, kuid ometi võib jääda neile lugejatele, kes pole tuttavad Jüri varasemate KGB-teemaliste töödega, raskestimõistetavaks. Õeldu ei ole etteheiteks autorile, vaid tuleneb nähtavasti paratamatult käsitletava teema olemusest. Jääb üle loota, et artikkel saab kunagi osaks sellest tervikust, kuhu ta õigupoolest kuulub – olgu või sellesama juba mainitud monograafia uues täiendatud ja parandatud väljaandes.

Kogumiku viimased 75 lehekülge edastavad 18 mitmesugust Eesti ja salaluurega seotud dokumenti. Nende põhiosa pärineb 1920. aastate algusest, kuid esindatud on ka Vabadussõja periood, 1920ndate lõpp, 30ndate algus ning omariikluse lõpuaastad. Dokumentide valik on koostatud asjatundlikult ning näib olevat igati representatiivne. Küsimusi tekitab vaid täielik loobumine Nõukogude poole dokumentide esitamisest. Isegi Opperput-Staunitsi kiri Olga Birgile 1927. aastast on toodud ära mitte dokumentide hulgas, vaid Eero Medijaise vastavasisulise artikli lõpus. Vast on hilisema perioodi dokumendid jäetud ootama uute kogumike ilmumist?

Mõned kriitilised märkused tuleks teha kogumiku tehnilise teostuse kohta. Esiteks: luureajaloo huvilistele olnuks suureks kergenduseks, kui raamatu lisana oleks esitatud autorite poolt kasutamist leidnud kirjanduse ja ehk ka olulisemate arhiivifondide loetelu. Teiseks: raamat võinuks olla varustatud võorkeelsete resümeeedega, et leida tee ka Eestist välja. Kui kaks eelmist märkust kuuluvad rubriiki "võinuks olla", siis kolmanda puudujäägi esinemine on tõeliselt kurvastav ja kummatav ning sunnib kohkumusega küsima, kes ja miks unustas lisamata isikute registri? Ning veel üks tehniline probleem, mis läheb kirjastuse kontosse – kauplustes oluliselt üle 100 krooni maksvalt raamatult eeldaks siiski, et seda on võimalik veel teistki korda lugeda. Praegune liimköide hakkab laiali lagunema juba siis, kui lugeja pole veel poole peale jõudnud.

Lõpetuseks väärrib veel kord rõhutamist, et kogumik on vajalik ja asjakohane raamat, mille järele Eesti ajaloo huvilised on ammu puudust tundnud. Muidugi ei ole sedavõrd ulatusliku teema avamine mõne artikliga võimalik ning tuleb loota, et töö luureajaloo selgitamisel jätkub ning kui esimene pääsuke ei too veel kevadet, siis teise (kolmanda, neljanda...) kogumiku üllitamise järel võiks ehk selle hämara valdkonna pilt siiski mingil määral selguma hakata.

Ago Pajur

Kas oleme teel uude keskaega või on ajalool varuks midagi hoopis iselaadset?

Samuel P. Huntington. Tsivilisatsioonide kokkupõrge. Tõlkinud Mart Trummal. Fontese Kirjastus 1999.

Pärast polaarse maailmaterviku lagunemist on iga-sugune ideoloogia madalseisus. Külma sõja (1946–1990) lõpp ei tähista üksnes ülemaailmse kommunismi hukku – sealt sai alguse Lääne mõjuvõimu kahanemine globaalsel tasandil.

Mõnede USA analüütikute avaldused nn ajaloo lõpust osutusid mõttetult ennatlikeks – USA triumf NSVLi üle ei juurutanud Lääne universalismi teistes tsivilisatsioonides, vaid vabastas endise nn Vaba Maailma mõlema üliiriigi poolsest ideoloogilisest painest.

Läänel on raske tunnistada silmanähtavat fakti, et loodetud läänestumise asemel, mis pidi hõlmama Lääne institutsioonide, majandusliku liberalismi, demokraatia, inimõiguste kontseptsiooni ja individualismi vabatahtlikku tunnustamist mitte-Lääne poolt, hakkas kujunema pluralistlik tsivilisatsioonide süsteem, mis välistab absoluutse keskpunkti rahvusvahelistes suhetes. Utoopiline suhe, mis kehtis Pariisi rahukonverentsil pärast Esimest maailmasõda, kus Wilson, Clemenceau ja Lloyd George jagasid suure enamiku maailmast oma imperialistlike kujutelmade kohaselt, on tänapäevaks taandunud nostalgiliseks müüdiks Lääne kunagisest võimsusest. See müüt kulmineerus just nimelt 1920ndatel, mil kõik mitte-Lääne poliitilised üksused sõltusid Läänest kui mitte poliitiliselt, siis vähemalt majanduslikult. Olid olemas eldoradolik Lääne maailm ja tema vaesed sugulased – kolooniad ja faktooriad.

Huntingtoni põhitees ongi, et 21. sajandi alguse maailmapoliitikas osutuvad määravaks erinevate tsivilisatsioonide ja nende tuumikriikide vastastikused suhted, kusjuures kõige suurema tõenäosusega toimuvad võimalikud sõjalised konfliktid piki eri tsivilisatsioonide vahelist veajoont. Näiteks, kui on tegu ühest tsivilisatsioonist põhirahvusega ja teis(t)est tsivilisatsiooni(de)st vähe-muskogukondadega, siis on sõjalise konflikti tõenäosus eriti suur. Klassikalisteks näideteks, mis samas kinnitavad Huntingtoni teooria üldist paikapidavust, on praeguse maailmapoliitika "püssi-